

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ SIRASI VƏ CÜMLƏ VURĞUSUNUN KORRELYASIYASI

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Əminə Ənvər qızı Səfərzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfəraliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səbinə Elxan qızı Poladova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının
sədr müavini:

filologiya elmləri doktoru,
dosent
Sevinc Saday qızı Zeynalova

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Cəmiyyətdə baş verən müxtəlif proseslər dildə öz əksini tapır və nəticədə “danışan şəxs” dilçilik tədqiqatlarının mərkəzinə çevrilir. Şifahi ünsiyyətin effektivliyi əsasən müxtəlif dil vasitələrindən düzgün istifadə etmək bacarığından asılıdır. Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində tələffüz olunan səslər, vurğu, melodiya, intonasiya deyilənlərin və eşidilənlərin maddi qabığınyı təşkil edir. Onların şüurda qavranılması ilə deyilənlərin semantik tərəfini əks etdirən anlayışlar və düşüncələr formalaşır. Bu baxımdan dərkətmənin baş verməsi üçün dilin sintaktik və intonasiya xüsusiyyətləri vahid sistem kimi həyata keçirilir. Səhv tələffüz və sözlərin düzgün sıralanmaması başa düşülməyi çətinləşdirir, ünsiyyət quranlar arasında fikir çəşqınlığına səbəb olur. Bu o deməkdir ki, cümləni düzgün çatdırmaq üçün dinləyici təkcə fonem və prosodik elementlərdən düzgün istifadə etməməli, həm də sintaktik xüsusiyyətlərə, xüsusən də sözlərin sırasına diqqət yetirməlidir.

Məlumatı danışanlara ötürərkən, eləcə də dinləyicilər tərəfindən informasiyanın qavranılmasında və başa düşülməsində söz sırası və cümlə vurğusu əsas rol oynayır. Ona görə də söz sırası ilə cümlə vurğusunun əlaqəsinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dili öyrənərkən dilin prosodik quruluşunu öyrənməklə yanaşı, sintaktik quruluşunu da öyrənmək lazımdır.

İngilis dilinin söz sırası və cümlə vurğusu ayrı-ayrılıqda uzun müddət həm xarici, həm də milli dilçilikdə tədqiqat obyektı olmuşdur. C.Qrinberq, M.A.K.Həlidey, O.İ.Musayev, D.Yunusov, K.A.Mehdixanlı, E.Q.Buxvalova və başqaları söz sırası problemini öyrənmişlər. Cümlə vurğusunun əhəmiyyəti və qanunauyğunluqları haqqında F.Y.Veysəlli, F.H.Zeynalov, K.P.Qintovt, T.M.Nikolaeva, N.D.Svetozarova, M.K.Nəzərova kimi görkəmli dilçi alimlər və başqaları yazmışlar. Lakin ingilis dilində söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyası məsələsi xüsusi tədqiqat obyektı olmamış və elmi araşdırmaların kölgəsində qalmışdır. Linqvistik ədəbiyyatda söz və cümlə vurğusu arasında aydın fərq yoxdur, “cümlə vurğusu”

termininin istifadəsində aydınlıq yoxdur. Cümlə vurğusu ilə bağlı suallar dilçiliyin nisbətən az inkişaf etmiş bir sahəsini tutur. Cümlə vurğusunun təbiəti tam öyrənilməmiş, onun növləri, linqvistik vasitə kimi mənasının tərfi dilçilikdə kifayət qədər işlənilib hazırlanmamış və müəyyən edilməmişdir.

Bu baxımdan bizim tədqiqat işimiz mövzumuzun aktuallığı olan müasir ingilisdilli televiziya diskursunda söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasını öyrənməkdən ibarətdir. Televiziya diskursu onun iştirakçılarının birbaşa qarşılıqlı əlaqəsini özündə cəmləşdirən şifahi ünsiyyətin məşhur formasıdır. Televiziya diskursunda kommunikantların nitqinin sintaktik və intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi spontan telekommunikasiyanın bu formasının xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Tədqiqatın materialı Britaniyanın BBC1 kanalında yayımlanan “Panorama” televiziya proqramının skriptləridir. “Panorama” proqramını əsasən beynəlxalq səviyyədə tanınmış müsahibəçilər və aparıcılar aparıb. “Panorama” çətin sualları və həssas mövzuları özündə əks etdirən, cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan tanınmış simaların həyatlarının eniş-yoxuşları haqqında danışdıqları dərin müsahibələr təqdim edir.

Tədqiqat işimizin əsas məqsədi söz sırasının dilin morfoloji sistemi ilə əlaqəsini müəyyən etmək, söz sırasının məzmunun qavranılmasına təsirini araşdırmaq, suprasegment vahidlər haqqında qısa məlumat vermək, cümlə vurğusunun digər prosodik elementlərlə əlaqəsini müəyyən etmək, ingilis dilində olan cümlələrdə cümlə vurğusu ilə sözlərin vurğulanmasının xüsusiyyətlərini öyrənmək və bu vurğulanmanın diskursun formalaşmasına təsirini araşdırmaq. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı dissertasiyamızın mövzusunun aktuallığını müəyyən edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı ingilisdilli televiziya diskursu, xüsusən də müsahibələrdir. Tədqiqat işinin predmeti ingilis televiziya diskursunda söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasının tədqiqindən əldə edilən nəticələrin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İngilis televiziya diskursunda söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasının tədqiqi, televiziya diskursunda yeni məlumatların necə təqdim

olunduğunun müəyyən edilməsi, eləcə də əldə edilən nəticələrin öyrənilməsi tədqiqat işinin məqsədidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- ingilis dilində söz sırasının tarixi inkişafını araşdırmaq;
- söz sırasının dilin morfoloji sistemi ilə əlaqəsini araşdırmaq;
- tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı dilçilikdə mövcud olan fikir və ideyaları tənqidi təhlil etmək;
- cümlə vurğusunun akustik-perseptiv və struktur-funksional təbiətini müəyyən etmək və araşdırmaq;
- nitqin formalaşmasında söz sırası və cümlə vurğusunun yerinə yetirdiyi funksiyaları müəyyən etmək;
- fonologiyada cümlə vurğusu ilə bağlı mövcud olan nəzəriyyələri araşdırmaq, həmçinin söz sırası ilə bağlı qrammatikada mövcud olan nəzəriyyələri araşdırmaq;
- ingilisdilli televiziya diskursundan nümunələr əsasında söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasını araşdırmaq;
- ingilis dilində səslənən televiziya diskursunun fraqmentlərini təhlil etmək;
- cümlə vurğusu və söz sırasının köhnə məlumatın və yeni məlumatın seçiminə təsir edib-etmədiyini yoxlamaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın mövzusu ingilis dilində söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyası olduğundan, dissertasiya işində biz əsasən dialoq müsahibələrinin seçilməsinə üstünlük verdik və səslənən nitq materialının linqvistik, kontekstual və eşitmə təhlili məlumatlarına əsaslandıq. Nümunələr davamlı və seçmə üsulları ilə seçilmişdir. Tədqiqata Britaniyanın BBC1 telekanalının “Panorama” televiziya proqramından videoyazı cəlb edilib. Tədqiqat yazıdan götürülmüş cümlələr üzərində aparılıb. Tədqiqat söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasını öyrənmək üçün kommunikativ və audiovizual yanaşmaya əsaslanırdı. Tədqiqat zamanı cümlə vurğusu və söz sırasının köhnə-yeni məlumatların seçilməsinə təsirini öyrənmək məqsədilə ana dili ingilis dili olan danışanların müsahibə zamanı ifadə etdikləri cümlələr təhlil edilmişdir. Materialın təhlili üçün müşahidə metodu, tənqidi təhlil metodu, linqvistik metod, fonetik və intonasiya təhlili metodundan istifadə edilmişdir.

Müdəfiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dilçilikdə və xüsusən də xarici ingilis dilçiliyində cümlə vurğusu anlayışının ənənəvi izahı bu anlayışın məzmununu tam açmır;

2. İngilisdilli televiziya diskursunun formalaşmasında söz sırası və cümlə vurğusu mühüm rol oynayır;

3. Effektiv ünsiyyət üçün söz sırası və cümlə vurğusunun rolu əvəzsizdir;

4. İngilis televiziya diskursunun formalaşmasında sintaktik və intonasıya xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır.

5. Teleintervyuda söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyası köhnə və yeni informasiyanın distribusiyasına təsir edir.

6. Söz sırası və cümlə vurğusu köhnə və yeni informasiyanın daşıyıcıları kimi dəyişir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ingilis dilində söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasının öyrənilməsidir. Bu məqsədlə ingilis dilinin fonetik və qrammatik quruluşunun korrelyasiyasının öyrənilməsi də mövzunun elmi yeniliyi hesab olunur. Söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyası ilk dəfə ingilis televiziya diskursu əsasında öyrənilir. Bu hadisələrin öyrənilməsi üçün kommunikativ və audiovizual yanaşmalar həyata keçirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müasir ingilis dilində söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasının tədqiqı, eləcə də tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr və müddəalar şifahi diskurs nəzəriyyəsinin inkişafına və zənginləşməsinə müəyyən köməklik göstərə bilər. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, burada əldə edilən nəticələr obyektiv metodların və subyektiv müşahidələrin nəticəsidir ki, bu da müasir texniki vasitələrdən istifadə etməklə digər dillərdə oxşar hadisələrin öyrənilməsinə təkan verə bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr auditoriyada ingilis dilinin tədrisində, xüsusən də düzgün ünsiyyətin öyrədilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələr və yekunlar Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nəşrlərdə dərc olunub. Bu mövzuda ölkəmizdə 6 məqalə

və 7 tezis, xaricdə 2 məqalə və 1 tezis çap edilmiş, respublikada keçirilən elmi-praktik konfranslarda da çıxışlar edilmişdir.

Tədqiqatın elmi və praktiki nəticələri ingilis dilinin fonetika, fonologiya, qrammatika dərslərlərində, dərslər vəsaitlərində istifadə olunə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Kafedrada dissertasiyanın müxtəlif fəsilləri müzakirə edilmiş, aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri kafedranın iclaslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işinin məqsəd, vəzifə və müddəələrindən asılı olaraq dissertasiya aşağıdakı strukturda təşkil olunub: giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı. İstinad edilən ədəbiyyat siyahısına 199 ad daxildir: onlardan 31 Azərbaycan, 75 rus, 88 ingilis dilində və 5 internet-saytdır.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 238663 işarədən ibarətdir, ondan giriş – 6 səhifə, 8961 işarə, I fəsil – 49 səhifə, 84046 işarə, II fəsil – 45 səhifə, 72507 işarə, III fəsil – 44 səhifə, 69939 işarə, nəticə – 2 səhifə, 3210 işarədir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Girişdə mövzunun seçimi, onun aktuallığı və işlənməsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti və predmeti göstərilir, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar təqdim edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti üzə çıxarılır.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Söz sırası və cümlə vurğusu: ənənəvi yanaşma”** adlanır və 2 paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin birinci paragrafı **“Dilçilikdə söz sırasının tədqiqi”** adlanır.

Müasir dilçiliyin aktual problemləri sırasında ingilis dilinin kommunikativ tərəfinin öyrənilməsi mühüm məqsəd daşıyır. Bu, ingilis dilinin fəaliyyət göstərdiyi proseslərlə bağlıdır.

Sözlərin tək başına və ya təsadüfi bir araya toplanmış sözlərin

nisbətən az mənası var – bu, xarici ölkəyə yalnız lüğətlə silahlanmış və dili bilməyən hər kəsə məlum olan faktdır. Buna görə də, sözlərin cümlələr yaratmaq üçün bağlanma yollarını bilmək çox vacibdir.

Ənənəvi qrammatikada sözlər semantik xüsusiyyətlərinə (yəni məna), morfoloji xüsusiyyətlərinə (yəni, malik olduqları müxtəlif formaların diapazonuna) və sintaktik xüsusiyyətlərinə (yəni, cümlələrdə tuta bildikləri mövqelərə aid söz sırasının xüsusiyyətlərinə) görə qrammatik kateqoriyalara (nitq hissələri adlanır) təsnif edilir. Söz sırası ifadə və ya cümlə daxilində sözlərin xətti ardıcılığıdır (soldan sağa)¹.

A.Asəfnejad yazır ki, nitqin qavranılması və dərk edilməsi prosesi bir-birindən ayrılmazdır. Subyekt mətnə baxa bilər və ya eşitmədiyi hər hansı bir dildə nitqi eşitmə ilə qəbul edə bilər, bu halda onda anlama ümumiyyətlə yaranmır. Eyni vəziyyət, insana məlum olan bir dildə mətnin o qədər dağıldığında meydana gəlir ki, hər bir sözün, cümlənin hər bir üzvünün anlaşılması məzmunun anlaşılmasına səbəb olmur².

İstənilən dildə cümlə yaratmaq üçün sözlərin müəyyən qaydaya uyğun düzülməsinə söz sırası deyilir. Söz sırası tarixi kateqoriyadır. Müasir ingilis dilində söz sırası suprasegment vahidlərdən biridir³.

İngilis dilində SVO söz sırası var. Bu o deməkdir ki, dəyişdirilməmiş nəqli cümlədə mübtədadan (S) sonra fel (V), daha sonra tamamlıq (O) gəlir. Biz bu söz sırasını ingilis dilində olan bu cümlədə tapırıq: *John (S) ate (V) an apple (O) (Con alma yedi)*⁴.

Qədim ingilis dili (500-1100-cü illər) zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sisteminə malik idi. Bu dövrdə isim qrammatik cins, hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik idi. Qədim ingilis dilində sifət hala, kəmiyyətə və cinsə görə isimlə uzlaşırdı. Təbii ki, dildə buna uyğun şəkilçilər var idi. Feillərdə şəxs və kəmiyyət

¹ Radford, A. An introduction to English sentence structure / A.Radford. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.2, p.409

² Асефнежад, А. Влияние порядка слов на восприятие содержания высказывания: / автореф. дис. канд. филол. наук / – Воронеж, 2013. – с.7

³ Yunusov, D.N. Müqayisəli tipologiya / D.N.Yunusov. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.146

⁴ Broekhuis, H. Word order typology / H.Broekhuis. – Amsterdam: Meertens Institute, – 2010. – p.1

kateqoriyaları xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunurdu və s. İnsan cəmiyyətinin bilavasitə məhsulu olan dil cəmiyyətin inkişafı və dəyişməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və dəyişir. İngilis dili də ümumi dil qanunvericiliyindən kənarda qalmamış, zaman keçdikcə öz daxili inkişaf qanunları əsasında inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Orta ingilis dili dövründə (1100-1500-cü illər) baş verən silsilə hadisələr, xüsusən də “Böyük sait dəyişikliyi” adlanan fonetik hadisə nəticəsində ingilis dilinə xas olan bir sıra sintetik formalar, şəkilçilər zəifləməyə başladı, sonra istifadəsiz vəziyyətə düşdü və yoxa çıxdı⁵. İngilis dilinin morfoloji sistemi orta ingilis dili dövrünün əvvəlindən dilin tərtib texnikası ilə bağlı və yeni qrammatik mənalara inkişafına şərait yaradan yeni dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Analitik formalar ingilis dilinin morfoloji strukturu sisteminə daxil edilmişdir, forma yaranma əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir⁶. Müasir ingilis dilinin qrammatik strukturunu xarakterizə edən əsas xüsusiyyət analitizmdir. Başqa sözlə, müasir ingilis dilində söz birləşmələri və cümlələrdəki sözlər arasında sintaktik əlaqələr əsasən köməkçi sözlər – köməkçi feillər, sözönləri, artikllər, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə olunur. Hazırda ingilis dilinin morfoloji inkişafı yenidən sintetik istiqamət almışdır⁷.

F.Ə.Aslanov yazır ki, “söz sırası” ifadəsindən çox “cümlə üzvlərinin sırası” ifadəsinin işlədilməsi reallığı əks etdirir. O qeyd edir ki, “söz” və “cümlə üzvü” terminləri dilin müxtəlif pillələrini ifadə edən vahidlərdir. “Söz” leksikologiyaya, “cümlə üzvü” isə sintaksisə aid vahiddir. Leksik vahidi ayrıca ifadə edən sözlərdən fərqli olaraq, cümlə üzvləri müxtəlif sözlər, söz birləşmələri, hətta cümlələrlə ifadə olunur və sintaksisin obyektini hesab olunur. Sıralanmada məqsəd və kriteriya nədir? Şübhəsiz ki, bu sualın cavabı cümləyə daxil olan sözlərin hansı funksiyaları yerinə yetirməsi və hansı cümlə üzvü olması ilə bağlıdır. Beləliklə, “cümlə üzvlərinin

⁵ Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – s.17

⁶ Ярцева, В.Н. Историческая морфология английского языка / В.Н.Ярцева. – Москва; Ленинград: АН СССР. Ин-т языкознания, – 1960. – с.118

⁷ Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – s.14, s.20

cümlədəki sırası” ifadəsinin işlədilməsi reallığı daha çox əks etdirir⁸.

Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, “söz sırası” anlayışı “cümle üzvlərinin sırası” anlayışından fərqlənir. Söz sırası dedikdə, cümle üzvlərinin sırası ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədəki yeri nəzərdə tutulur⁹. Dissertasiya işimizdə biz “söz sırası” terminindən istifadə edirik, çünki tədqiqatımız üçün cümlədə həm cümle üzvlərinin, həm də ara sözlərin, xitabların və s. yerləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis cümləsindəki sözlər hər bir cümle növü üçün müəyyən edilmiş müəyyən bir ardıcılıqla düzülür və buna görə də məna kəsb edir. Cümlədəki sözlərin sırasını təyin edən bir neçə prinsip tapırıq, beləliklə söz sırası bir neçə funksiyani yerinə yetirir – qrammatik, emfatik və ya kommunikativ və əlaqələndirici. Bu funksiyalar cümle üzvlərinin müxtəlif yerlərində özünü göstərir¹⁰.

Tətbiq ediləcək pragmatik funksiyalar və sözlərin istifadə edilmə ardıcılığı ilə bağlı danışanın seçimi məlumatın müəyyən bir məlumat idarəetmə rejiminə uyğun olaraq təşkili qərarının əksi kimi qəbul edilə bilər. Söz sırasının seçimi danışan tərəfindən müəyyən kommunikativ strategiyanın əks olunması kimi qəbul edilir. Kommunikativ strategiya danışanın mesajın qurulmasında tətbiq edə biləcəyi bir sıra pragmatik funksiyaları müəyyənləşdirir və nəticədə mesajın alacağı formanı müəyyən edir. Söz sırasının variasiyasının öyrənilməsi, danışanı daha yüksək pragmatik adekvatlığa nail olmaq üçün başqa bir deyil, bir söz quruluş modelini seçməyə təşviq edən motivasiyanın və məqsədlərin təbiətini başa düşməyə imkan verir.

Birinci fəslin ikinci paragrafı ***“Dilçilikdə cümle vurğusunun tədqiqi”*** adlanır.

Hər bir dil vahidinin mövcud olması üçün ilkin şərt məna ilə səs arasındakı əlaqənin dəyişməzliyidir. Səs qabığının dağılması hallarında boş səslər və ya sözlər toplusu əmələ gəlir, lingvistik vahid

⁸ Aslanov, F.Ə. Dildə “söz sırası” və “cümle üzvlərinin sırası” ifadələrinin işlənilməsinə münasibət // ADU Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, – Bakı, – 2016, – s.64

⁹ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2017. – s.163

¹⁰ An English grammar. Morphology. Syntax / N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.I.Ossovskaya [et al.] – Saint Petersburg: Union, – 1999. – p.277

dağılır, çünki müəyyən səsin məna ilə əlaqəsi itir. Dilin bütün səs vahidləri xətti (segment) və qeyri-xətti (qeyri-segment / supersegment / suprasegment) vahidlərə bölünür. Dilin xətti səs vahidlərinə səslər daxildir. Onlar nitqdə bir-birinin ardınca yerləşdiyi üçün xətti adlanırlar: bir neçə səsi eyni anda tələffüz etmək mümkün deyil. İstənilən yazı növü nitqin xəttiliyini aydın şəkildə göstərir. Nitq səsləri saysız-hesabsız birləşmələr yarada bilir¹¹.

S.D.Katsnelson yazır ki, ən kiçik nitq segmentləri olan fonemlər bir-biri ilə birləşdikdə nitq axınının müxtəlif formatlı segmentlərə bölünməsi imkanını əvvəlcədən müəyyən edir. O qeyd edir ki, fonemlərin ardıcılığının özü qeyri-segment vasitələrin köməyi olmadan artikulyasiyaya malik deyil və tələffüz olunmur, bunun üçün əlavə vasitələrə ehtiyac duyulur¹².

Nitq təkcə xətti vahidlərdən – dilin segment vahidlərini təşkil edən səslərdən ibarət deyil. Nitqdə prosodik vasitələr də var. Prosodik nitq vasitələri nitq səslərini ayrı-ayrılıqda deyil, bütün səs ardıcılığını xarakterizə edir. İntonasiya qeyri-xətti, prosodik, səs vahidlərinə aiddir. İntonasiya məzmun planına malik olan və məna ayırd edə bilən vahidlər sistemidir¹³.

İntonasiya anlayışının məzmununa, izahına və komponentlərinə yəni tərkib hissələrinə dair söylənilən fikirləri dar və geniş yanaşmada qruplaşdırmaq olar.

Britaniyalı fonetistlər D.Counz, L.E.Armstrong və I.K.Uard, R.Kingdon, C.D.O’Konnor, A.Ç.Qimson, P.C.Rouç və b. və Amerika dilçiləri D.L.Bolinger, C.L.Trager və H.L.Smit, K.L.Payk və b. intonasiya anlayışını dar mənada izah edirlər, intonasiyanın bir komponentdən, yəni səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi olan melodiyaadan ibarət olduğunu vurğulayırlar.

Sovet dilçiləri L.V.Şerba, L.R.Zinder, Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, E.Y.Antipova, M.A.Sokolova, S.F.Leontyeva,

¹¹ Буланин, Л.Л. Фонетика современного русского языка / Л.Л.Буланин. – Москва: Высшая школа, – 1970. – с.8

¹² Кацнельсон, С.Д. Фонемы, синдемы и промежуточные образования // Фонетика. Фонология. Грамматика. Сб. статей к 70-летию А.А.Реформатского, – Москва: Наука, – 1971, – с.138

¹³ Буряя, Е.А. Фонетика современного английского языка / Е.А.Буряя, И.Е.Галочкина, Т.И.Шевченко, – Москва: Академия, – 2009. – с.133, с.135

O.İ.Dikuşına və b. intonasiya anlayışını geniş mənada izah edirlər.

Azərbaycan fonetistləri A.A.Axundov, S.M.Babayev, M.G.Qarayeva, F.Y.Veysəlli, F.H.Zeynalov, F.Ə.Aslanov intonasiya anlayışını geniş anlamda izah edirlər.

Yuxarıdakı təhlildən aydın olur ki, intonasiya komponentləri haqqında dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Biz tədqiqatımızda intonasiyanın altı komponentdən (nitq melodiyası, cümlə vurğusu, temp, ritm, fasilə və tembr) ibarət olması fikrini bölüşərək, intonasiyanın izahına geniş yanaşmaya üstünlük veririk.

F.H.Zeynalov cümlə vurğusuna belə tərif verir: *“Cümlə vurğusu – cümlə intonasiyasının aksent-dinamik komponentidir ki, o, qüvvət baxımından bir-biri ilə əlaqəli vurğuların bütün məcmusunu özündə cəmləşdirir, onun vasitəsilə cümlələr təşkil olunur, konkret mənə formalaşır və onun qavranılması təmin edilir”*¹⁴.

Cümlə vurğusu güc baxımından fərqlənir. Vurğulanmanın müxtəlif vasitələrlə həyata keçirildiyinə əsaslanaraq, cümlə vurğusunun dörd dərəcəsi müəyyən edilir.

M.K.Nəzərova ingilis dilində cümlə vurğusunun üç əsas növünü fərqləndirir: sintaktik, məntiqi və emfatik¹⁵.

Qeyd edək ki, biz “məntiqi vurğu” termini deyil, “kontrastiv vurğu” terminini işlədirik. Bu məsələ ilə əlaqədar biz F.Y.Veysəllinin fikrinə şərik çıxırıq. F.Y.Veysəlli yazır ki, cümlədə hər bir sözün kontekstin təsiri altında vurğulana bilməsi məntiqi vurğunun nəticəsi deyil. Bunu kontrast tələb edir, onun köməyi ilə danışan ünsiyyət ehtiyacına uyğun olaraq sözlərin sırasını seçir. Əgər danışan müəyyən sözü vurğulamağa ehtiyac duyursa, vurğunu ona qoyur. F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, bəzi dilçilər bu növ vurğunu məntiqi adlandırırlar, lakin məntiqin bu məsələyə ilə nəcə əlaqəli olduğu qətiyyən aydın deyil. Məntiq dildən ayrılmaz olan düşüncə

¹⁴ Зейналов, Ф.Г. Сопоставительное исследование фонетических характеристик фразового ударения в английском и азербайджанском языках: / автореф. дис. канд. филол. наук. / – Тбилиси, 1984. – с.7

¹⁵ Назарова, М.К. Типология фразового ударения в современном английском и таджикском языках // – Худжанд: Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б.Гафурова. Гуманитарные науки, – 2014. №4(41), – с.118

qanunlarını öyrənir¹⁶.

Diskursda sözlərin cümlə vurğusu ilə vurğulanmasına təsir edən, cümlə vurğusunun yerini müəyyənləşdirən və cümlə vurğusunun dərəcələrini təyin etmək üçün vacib olan bir neçə qarşılıqlı əlaqəli amillər var.

Beləliklə, danışanın cümlənin intonasiyasını necə seçməsi, cümlənin əsas mənası ilə yanaşı, deyilənləri çatdırmaq üçün vacibdir. Melodik kontur cümlənin modallığı, nəqli və ya sual statusu, həmçinin danışanın dediyi sözə münasibəti və dinləyicidən necə reaksiya gözlədiyi barədə əlavə məlumat verir. Əksinə, danışan tərəfindən çatdırılan illokusiya və nitq aktının növü konturların və fərdi tonların seçiminə təsir göstərir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“Söz sırası və cümlə vurğusunun dəyişməsi kommunikativ effektivlik amili kimi”** adlanır və 2 paragrafdan ibarətdir.

İkinci fəslin birinci paragrafı **“Diskursun informasiya strukturu praqmatik motivasiyanın əksi kimi”** adlanır.

F.Y.Veysəlli yazır ki, praqmatika lingvistik işarələrlə onlardan ünsiyyət üçün istifadə edənlər (danışan və dinləyici) arasındakı əlaqəni öyrənən aspektdir. Praqmatika danışanların ifadə etdiyi mənalara, həmçinin ünsiyyət qaydalarını və dildən istifadə qaydalarını öyrənir. Praqmatika mənanın kontekstual tədqiqidir¹⁷.

Məlum olduğu kimi, müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri mətn və diskursiv münasibətlərin və onların fərqləndirici xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Xarici dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı əsərlər dərc olunsada, mətn və diskurs anlayışlarının məzmununun tam və etibarlı müəyyənləşdirilməsi hələ də mübahisəlidir. F.Y.Veysəlli diskursa növbəti tərifini verir: *“Diskurs rabitəli danışq, söylənilən mətnidir”*¹⁸. Buradan belə nəticə çıxır ki, mətn dilə, diskurs isə nitq və nitq aktına xasdır. Mətn daha çox dil kimidir, diskurs isə nitq üçün vasitədir.

¹⁶ Вейсъялли, Ф.Я. Элементы общей и частной лингвистики / Ф.Я.Вейсъялли. – Баку: Мутарджим, – 2011. – с.75

¹⁷ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – s.303

¹⁸ Veysəlli, F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – I cild, – 2006. – s.207

Diskurs strukturu üç ayrı, lakin əlaqəli komponentdən ibarətdir: nitq strukturu (dil strukturu adlanır), məqsəd strukturu (intensiya strukturu adlanır) və diqqət fokusunun vəziyyəti (diqqət vəziyyəti / atensional vəziyyət adlanır)¹⁹.

İnformasiya strukturu linqvistik tədqiqat sahəsidir və danışanların öz müvəqqəti psixi vəziyyətləri ilə bağlı məlumatı necə emal etmək barədə dinləyiciyə verilən təlimatların kodlama üsullarını öyrənir. Bu məqsədlə cümlələr, adətən “tema/topik” və “fokus” adlanan məlum və hələ naməlum informasiyanı çatdıran hissələrə seqmentlənir (bölünür)²⁰.

Başqa sözlə desək, məlumatın strukturunu tədqiq edərkən, danışanın çatdırmaq istədiyi mesajı və ya təklif məzmununu necə ifadə edəcəyinə qərar verərkən etdiyi seçimi nəzərə alırıq. Həm qrammatik, həm də fonoloji quruluşa təsir göstərən bu seçimlər danışanın dinləyicinin hazırkı psixi vəziyyətinə (bilik, məlumatlılıq və s.) verdiyi qiymətləri əks etdirir. Danışan dinləyiciyə mesajı düzgün emal etməsinə kömək etmək üçün başqalarını deyil, müəyyən variantları seçir, məsələn, ifadənin hansı hissələrinin dinləyiciyə artıq məlum olduğunu və hansı yeni məlumatları ifadə etdiyini göstərmək üçün²¹.

Praqmatika sahəsində linqvistik tədqiqatlarda mətni kimin göndərdiyinə xüsusi diqqət yetirilir. Mətni göndərən öz maraq və niyyətlərini ifadə etmək üçün linqvistik vasitələrdən (əvəzliliklər, zərflər, hissəciklər, artikkelər, söz sırası və s.) istifadə edir və bununla da nitqin informasiya strukturunu təşkil edir. Diskursun informasiya strukturu Praqa dilçilik məktəbinin dilçiliyə gətirdiyi “tema” və “rema” sonra isə “köhnə” və “yeni” məlumatlar, “vurğulu” və “vurğusuz” və digər terminlərlə adlandırılan iki qütbün qarşılıqlı əlaqəsi və ya oppozisiyasına əsaslanır.

Beləliklə, biz informasiya strukturunun həyata keçirilməsində fonoloji və sintaktik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq etdik.

¹⁹ Grosz, B.J., Sidner, C.L. Attentions, intentions, and the structure of discourse // Computational Linguistics, – 1986. Vol. 12, №3, – p.175

²⁰ Matic, D. Information structure in linguistics // – Amsterdam: Elsevier Ltd, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, – 2015. Vol. 12, – p.95

²¹ Kroeger, P. Basic Concepts in Information Structure: Topic, Focus, and Contrast // GIALens, – 2017. Vol. 11, №1, – p.1

İnformasiya strukturunun mənasını kodlaşdırmaq üçün üstünlük verilən strategiyalar prosodiya və ya söz sırasıdır. Hər iki vasitə bir-birinin əvəzində və ya kombinasiyada istifadə olunur.

İkinci fəslin ikinci paragrafı ***“Diskursda söz sırası və cümlə vurğusunun dəyişməsinin praqmatik motivasiyası”*** adlanır.

Diskurs iştirakçıları praqmatik münasibətləri, məqsəd və niyyətləri təcəssüm etdirmək üçün diskursun informasiya strukturunu həyata keçirmək üçün müxtəlif linqvistik vasitələrdən (söz sırası, cümlə vurğusu və s.) istifadə edirlər. Bu linqvistik vasitələr gizli mənalara ifadə edir, ünsiyyətin semantik məkanının daha dolğun qavranılmasını təmin edir. İnsanların ünsiyyət prosesində linqvistik vasitələrdən necə istifadə etməsinə təsir edən praqmatik amillərin öyrənilməsi, həmçinin diskursun informasiya strukturunun öyrənilməsi göndərənə niyyətinə daha dərinlən nüfuz etməyə və bütünlüklə diskursun kommunikativ/funksional məzmununu anlamağa imkan verir.

İstənilən diskursda hansısa praqmatik məqamın mövcudluğunu aşkar etmək asandır. Göndərən nitqdə öz kommunikativ vəzifəsini yerinə yetirərək müəyyən dil vasitələrini seçir və bununla da özünün onlara münasibətini və onların özünə münasibətini müəyyən edir. Göndərən dilin vasitələrini elə təşkil edir və qurur ki, onlar mətni düzgün deşifrə etməyə imkan verir, bununla da dil işarələrinin göndərənə münasibətini həyata keçirir.

Dil istifadəçiləri öz niyyətlərinə (demək istədiklərinə) uyğun olaraq fikirləri ifadə edirlər. Söz sırası konkret dilin sintaktik və qrammatik qaydaları ilə yanaşı, informasiya aktuallığı baxımından da kontekstdən və dil elementlərinin mənasından asılıdır. Linqvistik iştirakçılar linqvistik elementləri təqdim etdikləri məlumatların əhəmiyyətinə görə sıralayırlar (ən az vacibdən ən vacibə).

İngilis dilində söz sırası mühüm kommunikativ rol oynayır. Cümlə elementlərinin düzülüşü danışanın kommunikativ niyyətini əks etdirir, predikativ konstruksiyanın təşkili vasitəsi kimi çıxış edir. Neytral və stilistik işarələnmiş (dəyişdirilmiş) söz sırası fərqləndirilir. Neytral söz sırası xüsusi praqmatik və ya stilistik işarələri olmayan söz sırasıdır²².

²² Шатилов, А.С., Шатилова, М.О. Особенности порядка слов в информационных сообщениях (на примере новостных сайтов) // Динамика

Cümlə məlumat ötürməklə yanaşı, əlavə pragmatik funksiyaya malik olduqda, müvafiq informasiya söz sırasında dəyişiklik baş verir²³.

İngilis dili informasiya strukturunun sintaktik kodlaşdırılması repertuarına malik deyil və əsasən fonoloji vasitələrə, yəni vurğu və intonasiyaya əsaslanır. Lakin ingilis dilində müəyyən pragmatik markalanmış konstruksiyalar, məsələn, parçalanmış cümlələr, passivlər və topikalizasiya mövcuddur ki, bu da rus dilində sözlərin sırasının dəyişmək kimi ilə eyni məqsədlər üçün istifadə olunur²⁴.

Hesab edirik ki, cümlə vurğusunun dəyişməsi aşağıdakı müddəalarla bağlıdır: 1. Cümlə vurğusu cümlənin reallıq faktına münasibətini dəyişə bilər. 2. Cümlə vurğusu cümlənin emosional-modal çalarlarını ayırd etməyi bacarır. 3. Cümlə vurğusu nitq axınının semantik vahidlərə bölərək onları təşkil edir. 4. Cümlə vurğusu cümlələrin kommunikativ növlərini ayırd etməyi bacarır. 5. Nüvə tonunun mövqeyi, yəni əsas cümlə vurğusu ayrı-ayrı cümlələrin mənasını ayırd edə bilər, onların semantik-sintaktik komponentlərini (cümlə üzvlərini) fərqləndirir. 6. Əsas cümlə vurğusu sözlər arasındakı əlaqəni əhəmiyyət dərəcəsinə görə çatdırır. Əsas cümlə vurğusu cümlənin informasiya cəhətdən ən əhəmiyyətli hissəsini – cümlənin informasiya nüvəsini vurğulayır. 7. Cümlə vurğusu nitq əlaqəsini tənzimləyir.

Beləliklə, tonik konturlar danışanların referentin əhəmiyyətinin subyektiv əksini göstərir. Qalxan və ya enən ton əsasən nitqin subyektiv, nətiqin fikrinə uyğun olaraq kommunikativ və informativ əhəmiyyətli bir məqamı ön plana çıxarmaq vasitəsidir. Beləliklə, cümlə vurğusu intonativ vurğulanan sözün yeniliyindən və ya köhnəliyindən asılı olmayaraq, danışan tərəfindən vəziyyətin fərdi izahını əks etdirir. Əsasən, tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, danışq nitqində cümlə vurğusu əksər hallarda elementlərin obyektiv təyin olunmuş məlumat məzmununu göstərməkdənsə, danışanın subyektiv

языковых и культурных процессов в современной России. Вып. 5. Материалы V Конгресса РОПЯЛ, – Санкт-Петербург, – 2016, – с.579

²³ Ocampo, F. Word order variation in spoken Spanish in constructions with a verb, a direct object and an adverb // Cognitive and Communicative Approaches to Linguistic Analysis, – 2004. Vol. 51, – p.358

²⁴ Dyakonova, M. Information structure development: Evidence from the acquisition of word order in Russian and English // Nordlyd, – 2004. Vol. 32, №1, – p.93

niyyətinə uyğun olaraq cümlənin informasiya strukturunu yenidən yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə **“Teleintervyu informasiya strukturunda söz sırası və cümlə vurğusunun rolu”** adlanır və 2 paraqraftan ibarətdir.

Üçüncü fəslin birinci paraqrafı **“Teleintervyuda söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasının yeni və ya vacib və köhnə informasiyanın distribusiyasına təsiri”** adlanır.

Cümlə elementinin informasiya statusu (yeni və ya köhnə məlumat) ən azı üç yolla ötürülə bilər: 1) söz sırasından istifadə etməklə (yəni, köhnə məlumat adətən fokuslanmış / yeni məlumatdan əvvəl gəlir); 2) müəyyən leksik vahidlərin və sintaktik konstruksiyaların istifadəsi (məsələn, parçalanmış konstruksiyaların istifadəsi); və 3) prosodiyanın istifadəsi.

Söz sırasının, ifadənin kommunikativ və informasiya əhəmiyyətinin əksi olan, cümlənin aktual üzvlənməsində rolu çox böyükdür.

Söz sırası və onun dəyişməsi (inversiya) diskursun informasiya strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayan dil vasitələridir²⁵.

C.P.Broderik yazır ki, ümumiyyətlə, enən və ya qalxan nüvə tonu yeni məlumatı, enən-qalxan nüvə tonu isə köhnə məlumatları ötürür. Köhnə məlumat adətən intonasiya vahidlərində fonoloji vurğusuz hecalarla səslənir²⁶.

D.Brazil ingilis tonlarının iki sistemini fərqləndirir: məlumat verən ton və birləşdirici ton, hansı ki, artıq məlum olana istinad edir. O, məlumat verən tonlara enən və qalxan-enən tonları, birləşdirici tonlara isə enən-qalxan və qalxan tonları aid edir. Enən tonla istifadə edilən cümlə elementi yeni məlumatı ötürür. Enən-qalxan tonla istifadə edilən cümlə elementi məlum informasiyanı ötürür. Başqa sözlə, məlumat verən ton yeni informasiyanı, birləşdirici ton isə artıq məlum olan informasiyanı çatdırır.

²⁵ Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov, – Bakı: Bakı Universiteti, – 2013. – s.18

²⁶ Broderick, J.P. Discourse intonation and speaking English as a second language // Deseret Language and Linguistic Society Symposium, – 2001. Vol. 27, Iss. 1, Article 2, – p.1

D.Brazil söhbətdə növbəti cümlənin *Mary Brown is a teacher* istifadəsinin iki variantını nəzərdən keçirir:

'mæəri ˈbraʊn | ɪz ə ˈti:tʃə ||

Bu vəziyyətdə söhbətin mövzusu Meri Braun, enən-qalxan tonla istifadə edilir, köhnə məlumatdır. Cümlənin mənası: və yeri gəlmişkən, bu Meri Braun müəllimdir. “Müəllim” sözü enən tonla işlənilib, yeni məlumatdır.

'mæəri ˌbraʊn | ɪz ə ˈti:tʃə ||

Bu zaman söhbət müəllimlərdən gedib. “Müəllim” sözü enən-qalxan tonla işlənilib, köhnə məlumatdır. Cümlənin mənası: söhbət müəllimlərdən getdiyi üçün Meri Braun da onlardan biridir. Meri Braun enən tonla istifadə edilib, yeni məlumatdır²⁷.

Məzmunu haqqında məlumat verən *A Glimpse of Baku (Bakıya bir baxış)* mətnin başlığından sonra ilk cümləsi *Baku is the capital of Azerbaijan (Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır)* mübtəda üzərində qalxan və ya enən-qalxan nüvə tonu ilə oxuna bilər, çünki oxuyan şəxs artıq söhbətin bu şəhər haqqında olacağını bilir.

K.Qussenhovenin təklif etdiyi tonlar sistemində enən və enən-qalxan nüvə tonlarının mənası D.Brazilin təsviri ilə əlaqələndirilir. Bununla belə, K.Qussenhoven qalxan tonu ayrıca qruplaşdırır. K.Qussenhoven *The house is on fire* cümləsini üç nüvə tonu ilə təhlil edir:

ðə ˈhaʊs ɪz ɒn faɪə || (Sizə bildirirəm ki, ev yanır) (Enən ton, yeni məlumat)

ðə ˈhaʊs ɪz ɒn faɪə || (Xatırladıram ki, ev yanır) (Enən-qalxan ton, köhnə məlumat)

ðə ˈhaʊs ɪz ɒn faɪə || (Bu məlumatın sizin biliklərinizin bir hissəsi olub-olmadığını müəyyən etmək sizin ixtiyarınızdadır)²⁸.

Beləliklə, informasiya artıq məlum olan və ya proqnozlaşdırıla bilən ilə yeni və ya gözlənilməz olanlar arasındakı ziddiyyətdir. Linqvistik mənada informasiyanı yaradan yeni və köhnənin qarşılıqlı əlaqəsidir. Deməli, informasiya vahidi yeni və köhnə məlumatlardan

²⁷ Brazil, D. The communicative value of intonation in English / D.Brazil. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – p.18-20

²⁸ Gussenhoven, C. On the grammar and semantics of sentence accents: / doctoral dissertation / – Dordrecht, 1984. – p.18-20

ibarət strukturdur. İnformasiya strukturu ilə tematik struktur arasında sıx semantik əlaqə vardır. Ancaq əlaqəli olsalar da, köhnə məlumat + yeni məlumat və tema + rema eyni deyil. Tema, danışanın seçdiyi başlanğıc nöqtəsidir. Bu məlumat dinləyicinin artıq bildiyi və ya dinləyici üçün mövcud olan məlumatdır. Tema + rema danışan yönümlüdür, köhnə məlumat + yeni məlumat isə dinləyici yönümlüdür. Amma onların hər ikisini, təbii ki, danışan seçir. Diskursa mürəkkəb tekstura vermək və beləliklə də onu ətraf mühitlə əlaqələndirmək üçün hər iki strukturu müəyyən edən, birini digərinə göstərən danışandır. Hər hansı bir xüsusi ssenari və ya kontekstual şərtlər toplusunda danışan situasiyanın potensialından istifadə edərək, heyramiz müxtəlif ritorik effektlər yaratmaq üçün tematik və informasiya strukturundan istifadə edə bilər.

İngilis televiziya diskursunun materialından istifadə edərək, biz ingilis dilində nitqin kommunikativ təşkilinin (kommunikasiya mərkəzinin) həyata keçirilməsində söz sırası və cümlə vurğusunun iştirakını təhlil edəcəyik.

Söz sırası və cümlə vurğusunun öyrənilməsinə kommunikativ yanaşma dedikdə, biz real canlı ünsiyyətdə söz sırası və cümlə vurğusunun öyrənilməsi məqsədlərinə aid prinsiplər toplusunu nəzərdə tuturuq, ayrı-ayrı, təcrid olunmuş kitablardan, jurnallardan və s. götürülmüş cümlələrin nümunələrində deyil, kontekstdə, real səslənən diskursda söz sırası və cümlə vurğusunun öyrənilməsini nəzərdə tuturuq. Kontekstin və ünsiyyətin baş verdiyi situasiyanın təsiri altında söz sırası və cümlə vurğusunun mücərrəd mənası onların konkret mənasına çevrilir. Kommunikativ yanaşma tədqiqat üçün daha təbii mühiti təmin edən dil prosesinə dalmağı nəzərdə tutur. Uğurlu ünsiyyət şərtlərinin öyrənilməsi diskursun birmənalı başa düşülməsini təmin edir.

Söz sırası və cümlə vurğusunun öyrənilməsinə kommunikativ yanaşmanın işığında bizim tələblərimiz belə idi: 1. Tədqiqat üçün material real ünsiyyətdə dilin təbii istifadəsini əks etdirməli idi. 2. İlkin dinləmə üçün söz sırası və cümlə vurğusunun funksiyalarını tam əks etdirən daha mürəkkəb və həcmli mətn təklif edilmişdir. Mətnin qulaqla tədqiq edilməsi ilə yanaşı, mətnin yazılı variantı da mövcud idi. Beləliklə, dinləmə prosesi materialın tələffüzü və

oxunması ilə eyni vaxtda gedirdi. 3. Bu yanaşmanın funksionallığı real fəaliyyətdə, müəyyən situasiyada, istifadə olunan söz sırası və cümlə vurğusunun aşkarlığını, əyaniliyini nəzərdə tutur. 4. Bütün video müsahibə dinlənilmişdir və baxılmışdır.

Söz sırası və cümlə vurğusunun öyrənilməsi nitqin təqdimatı prosesində baş vermişdir ki, bu da söz sırası və cümlə vurğusunun hərəkətdə göstərilməsi, nitqdə söz sırası və cümlə vurğusunun fəaliyyətinin göstərilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Söz sırası və cümlə vurğusunun qulaq vasitəsilə qavranılması və öyrənilməsi səslənən materialın sintaktik və fonetik təhlili ilə izlənilir. Eşitmə və intonasiya təhlili zamanı televiziya müsahibəsində iştirakçıların nitqinə tonlar qoyulmuş, iştirakçıların tələffüz xüsusiyyətləri səciyyələndirilmişdir. İngilis televiziya müsahibə diskursunun mətnindən nitq nümunələri tonik işarələrlə verilmişdir. Bu cür nitq nümunələri tədqiq edilən qrammatik və fonetik hadisələrin funksiyasını tam əks etdirir və əvvəllər qulaq tərəfindən qəbul edilmiş formalara vizual olaraq diqqəti cəlb etməyə imkan verir. Bu cür tonik işarələr yalnız şifahi nitqdə fərqlənən nitqin/tələffüzün xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini qrafik şəkildə göstərmək üçün əladır. Ton hərəkətinin istiqaməti müəyyən edilmiş, cümlə vurğuları qoyulmuş, fasilələrin yerləri, fasilələrin növləri və s. müəyyən edilmişdir. Beləliklə, dissertasiya tədqiqatımızda müsahibə mətnindən bütün nümunələr tonik işarələrlə verilmişdir. Bu cür audiovizuallıq dissertasiya tədqiqatımızın mahiyyətini üzə çıxardı.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı ***“Yeni və ya vacib və köhnə informasiyanın daşıyıcıları kimi, teleintervyuda söz sırası və cümlə vurğusunun dəyişməsi”*** adlanır.

Dissertasiya tədqiqatı zamanı biz ingilisdilli televiziya diskursunda söz sırası və cümlə vurğusunun cümlənin informasiya strukturuna təsirini yoxladıq. Onlar həqiqətən köhnə və yeni məlumata, cümlənin informasiya quruluşuna təsir göstərirlər.

Tədqiqat üçün material 1995-ci ilin noyabrında televiziya nümayiş olunan BBC1 kanalının “Panorama” proqramına müsahibədir. “Panorama” Britaniyanın aktual hadisələrdən bəhs edən sənədli proqramıdır. Müsahibəçilər və proqram aparıcıları proqramın qonaqlarına verdikləri sərt və birbaşa suallarla məşhurdurlar.

Proqramın ilk yayımı 1953-cü ildə olub – dünyanın ən uzun müddətli xəbər proqramıdır. Proqram həmçinin bir çox ölkədə BBC World News vasitəsilə bütün dünyada yayımlanır. Dissertasiya tədqiqatının materialı britaniyalı jurnalist və xəbər aparıcısı Martin Henri Başir və Uels şahzadəsi Diananın BBC Panorama proqramı üçün müsahibəsidir. Bu verilişin və tədqiqat üçün müsahibənin seçilməsi bir neçə səbəblə bağlıdır: birincisi, bu proqram Britaniya televiziyaşının ən reytingli proqramlarından biridir, 11 noyabr 1953-cü ildən müntəzəm olaraq yayımlanır, ikincisi, rəbitəçilər (müsahibəçi və müsahib) ana dili danışanlardır, bu müsahibənin ingilis ləhcəsi ingilis normativ tələffüzüdür – İngiltərədəki standart İngilis dilinin standart aksentidir və İngiltərənin regional aksentlərindən fərqlənir, üçüncüsü, tədqiqatımız üçün material olaraq müsahibəni seçməklə təbii nitqin yazısını təhlil edə və situasiyanın kontekstinin müsahibə iştirakçılarının söz sırası və cümlə vurğusuna təsirini müəyyən edə bildik. Biz inanırıq ki, bu cür televiziya müsahibələri çox vaxt tapmaq üçün çox çətin olan təbii ingilis dilinin geniş resursuna çıxış təmin edir. Müsahibə həm diskurs, həm də prosodik baxımdan ingilis dilinin daha orijinal formasını təqdim edir. Televiziya müsahibəsinin dialoqu hazırlıqsız, spontan nitqin ən təbii formasıdır: məhz spontan nitqdə dil vahidlərinin müxtəlifliyi həyata keçirilir. Bu dialoq növü fonetika dərslərində işlədilər, onlarda dil nisbətən formal və idarə olunandır, düzgün rəvan nitqi olan peşəkarlar tərəfindən aydın tələffüz edilən dialoqlardan fərqlənir. Bəzən televiziya müsahibəsinin dilini qrammatik cəhətdən düzgün olmayan və ya təmiz olmayan (sözlərin səliqəsiz tələffüzü, səslərin həmişə aydın artikulyasiyası olmayan) hesab etmək olar, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür nitq növü üçün belə hadisələrin təzahürü olduqca normaldır. Məhz bu hadisələr televiziya müsahibəsinə əsas üslub xüsusiyyətini verir.

Bu müsahibəni seçməyin başqa bir səbəbi təhlil olunan materialın asan əldə edilməsidir. Televiziyanın danışiq dili İngilis danışiq dilinin asanlıqla əlçatan orijinal resursudur.

Bu müsahibənin skripti aşağıdakı internet keçidində mövcuddur:

<https://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/diana/panorama.html>

Televiziya müsahibəsinin videoyazısını aşağıdakı internet keçidindən əldə etmək olar:

<https://www.facebook.com/watch/?v=2821878244736584>

Televiziya müsahibəsi dialoqun qurulmasında, fikir və hisslərin çatdırılmasında verbal/lingvistik və qeyri-verbal/qeyri-lingvistik vasitələrin (mimika, jestlər) iştirakını əhatə edən çoxşaxəli hadisədir. Ekstralingvistik amillər (danışanın sağlamlıq vəziyyəti – fiziki vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi – psixi vəziyyəti, təhsili, tərbiyəsi, xarakteri, danışanın sosial-mədəni səviyyəsi, danışanın sosial vəziyyəti, danışanların münasibətləri, yer, dialoq mühiti, ünsiyyət vəziyyəti, söhbət mövzusu, fərdin tələffüz vərdişləri və s.) söhbət zamanı müsahibənin kommunikativ xüsusiyyətlərinə və strukturuna təsir göstərir. Burada informasiya müxtəlif vasitələrlə söz sırası, intonasiya, mimika, jest və s. vasitəsilə çatdırılır.

Beləliklə, səslənən korpus BBC kanalı üçün iki standart britaniya ingilis dili daşıyıcısı tərəfindən edilən müsahibə mətnindən ibarətdir.

Müsahibənin müddəti 54 dəqiqə 34 saniyədir. Təhlil olunan hər bir cümlənin yanında mötərizədə müsahibə zamanı bu cümlənin tələffüz vaxtı göstərilir.

Dissertasiya üzrə yekunlar **nəticədə** verilir. Televiziya müsahibəsinin dialoji diskursunda ingilis dilinin britaniya variantı materialında söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyasının öyrənilməsi bizi aşağıdakı nəticələrə gətirir:

1. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dilçilikdə söz sırası və cümlə vurğusunun tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçıların diqqəti bu hadisələrin ayrı-ayrılıqda tədqiqinə yönəlmiş və cəmlənmiş, söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiya xüsusiyyətlərinin tədqiqinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir.

2. Teleintervyu diskursunun spesifikliyi üzə çıxarılmışdır. Tədqiq olunan materialın geniş korpusunun təhlili zamanı müsahibə iştirakçılarının nitqinin kommunikativ, qavranılan və intonasiya xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Televiziya müsahibə diskursunun fərqli xüsusiyyəti onun zaman amilindən asılılığıdır, yəni onun xəttiliyidir. Nitq axını geri dönməzdir, buna görə də onun yaranması prosesində ünsiyyət aktını uğurla davam etdirmək üçün artıq

deyilənlərin hamısı hər iki həmsöhbətin yaddaşında saxlanmalıdır.

3. Danışanlar tərəfindən bildirilən dəqiq məlumat mənası intonasiya (cümle vurğusu və s.) və xətti mövqe (söz sırası) birləşməsindən asılıdır. İngilis nitqinin kommunikativ quruluşu məhz cümle vurğusunun və söz sırasının qarşılıqlı əlaqəsində reallaşır.

4. Baxmayaraq ki, ümumiyyətlə, hesab olunur ki, vurğulanan elementlər yeni məlumat, vurğulanmayan elementlər köhnə məlumatdır, araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, şəkil daha mürəkkəbdir. Məsələn, indicə təqdim olunan referentlər vurğulanırsa, vurğulanan referentlərin hamısı mütləq yeni deyil. Təhlil olunan şifahi nitq nümunələrində ən bariz olanı “yeni”dən əvvəlki elementlərin çox vaxt intonasiya ilə vurğulanmasıdır. Bu yolla danışan cümlənin prosodik fokusunu yaradır, dinləyicilərin diqqətini əvvəlcədən məlumatın informasiya baxımından əhəmiyyətli fraqmentinin ardınca gələcəyinə cəlb edir.

5. Köhnə və bərpa oluna bilən məlumat daha çox “the” müəyyənlik artikli ilə isimlər və ya substantiv qruplarla və ya əvvəl qeyd olunan şəxs və ya əşyanı ifadə edən işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Şifahi nitqdə köhnə məlumat adətən buraxılır (elliptikləşir). Yeni məlumat adətən “a/an” qeyri-müəyyənlik artikli ilə isimlər və ya substantiv qruplarla və ya qeyri-müəyyən şəxs və ya əşyaya aid “this” işarə əvəzliyi ilə substantiv qrupla ifadə edilir.

6. Cümlənin informasiya strukturu (köhnə-yeni) və kommunikativ strukturu (tema-rema) üst-üstə düşməyə bilər, yəni tema həmişə köhnə məlumat və rema həmişə yeni məlumat deyil.

7. Nəticələr göstərir ki, nəzəri ədəbiyyatda standart fərziyyələrdən fərqli olaraq, söz sırası ingilis cümləsinin informasiya strukturunun markalanmasında ikinci dərəcəli rol oynayır. İngilis dili əsasən fonoloji markerlər (cümle vurğusu) istifadə edir.

8. Televiziya diskursunda elə cümlələr var ki, cümlənin baş üzvlərindən əvvəl ya zərflilər, ya da tamamlıqlar gəlir, lakin söz sırası düz olur, xəbər mübtədadan sonra gəlir.

9. Müsahibəçinin prosodik modelinin seçimi məlumatın pragmatik məqsədindən, müsahibə verənə göstərməli gözlənilən təsirdən asılıdır.

10. Cümlədə məlum və yeni informasiya fərqləndirilir. Sonuncu nüvədir, cümlənin informasiya mərkəzidir və nüvə tonu, yəni əsas cümlə vurğusu ilə vurğulanır. Bununla belə, tədqiqat göstərdi ki, yeni məlumat və əsas cümlə vurğusunun mövqeyi arasında bərabərlik işarəsi çəkmək həmişə mümkün deyil.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı nəşrlərdə əksini tapmışdır:

1. Сафарзаде, А.Э. Порядок слов как средство выражения отношения между словами в англоязычном тексте // Тезисы материалов III международной научной конференции «Современные проблемы прикладной лингвистики», – Баку: – 25-26 октября, – 2018, – с.245-246.
2. Сафарзаде, А.Э. О роли семантического и ритмического факторов при выделении слов фразовым ударением в английском языке // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-ci il dönümünə həsr olunmuş XXIV ənənəvi elmi-praktik konfransının məqalələr toplusu, – Bakı: – 2 may, – 2019, – с.287-291.
3. Safarzade, A.E. Sentence stress as the essential element of effective communication in English // Görkəmli dilçi alim, müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: – 6-7 июня, – 2019, – с.89-91.
4. Сафарзаде, А.Э. Дифференциальные особенности типов фразового ударения в английском языке // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 3-4 dekabr, – 2019, – с.206-208.
5. Сафарзаде, А.Э. Степени фразового ударения в английском языке // Материалы международной научной конференции «Межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты», – Сумгаит: – 19-20 декабря, – 2019, – с.63-64.
6. Сафарзаде, А.Э. Сущность английского фразового ударения // Сборник статей по материалам международной научно-

- практической конференции «Актуальные вопросы современной науки и практики», – Уфа: – 21 декабря, – 2019, – с.211-216.
7. Сафарзаде, А.Э. Изменение порядка слов и фразового ударения как фактор коммуникативной эффективности // – Тольятти: Балтийский гуманитарный журнал, – 2020. Том 9, №3(32), – с.315-319.
 8. Сафарзаде, А.Э. Порядок слов и фразовое ударение в английских высказываниях, состоящих из одинакового набора слов // – Днепр: Вісник Університету Імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні Науки», – 2020. №2(20), – с.229-236.
 9. Сафарзаде, А.Э. Функциональный аспект порядка слов в английском языке // – Баку: Filologiya məsələləri, – 2021. №7, – с. 89-96.
 10. Сафарзаде, А.Э. Главное фразовое ударение (ядерный тон) как способ передачи новой или старой информации // – Баку: Gənc tədqiqatçı, – 2021. Том VII, №2, – с.176-179.
 11. Сафарзаде, А.Э. Порядок слов как содержательная и историческая категория // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2021. №3, – с.113-115.
 12. Safarzade, A.E. A brief theoretical study of sentence stress // Материалы I Международной научной конференции «Стратегия устойчивого развития: глобальные тренды, национальные опыты и новые цели», – Мингячевир: – 10-11 декабря, – 2021, – с.299-301.
 13. Safarzade, A.E. On the problem of basic function of English word order // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri” Respublika elmi-praktik konfransı tezislər toplusu, – Баку: – 23 декабря, – 2021, – с.157.
 14. Safarzade, A.E. Correlation of word order and sentence stress as a factor disambiguating the communicative purpose of the sender // – Баку: Язык и литература, – 2021. №2, – с.40-44.
 15. Сафарзаде, А.Э. Роль порядка слов и фразового ударения в информационной структуре // – Нахчыван: Axtarışlar, – 2022.

Том 16, №1(42), – с. 89-92.

16. Səfərzadə, Ə.Ə. Söz sırası və cümlə vurğusu cümlənin mənasını formalaşdıran suprasegment vahidlər kimi // – Bakı: Язык и литература, – 2022. №2, – с.28-32.

Dissertasiyanın müdafiəsi 06 noyabr 2023-cü il tarixində saat 12.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 oktyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.10.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36 905 işarə

Tiraj: 30 nüsxə